

33. Шитюк М.М. Німецька громада півдня України в період масових репресій 20-40-х рр. XX ст. // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. Монографія. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Випуск 1.
34. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – №9-10.
35. Німці в Україні. 20 – 30-і роки XX ст.
36. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929 - 1933 рр.). Документи і матеріали. – Миколаїв, 2000.
37. Коць М. Маловідомі факти про Допомоговий комітет голодуючим.
38. Земсков В.Н. Спецпереселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – №11.
39. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.
40. Там само.
41. Там само.
42. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2130.
43. Марочко В.І. Голод у національних районах України. Спецвипуск: Підручник. – К., 1993.
44. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.
45. Там само.
46. Кульчицький С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005.

### Summary

The tragic pages of history of the German population Pivdnya of Ukraine light up in the floor: collectivization, repressions and golodomor 1932-1933 A role is shown in these processes of the totalitarian state. Certainly, that golodomor overcame not only the Ukrainian population but also representatives of different ethnosiv.

С. П. Шевчук

## ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В ЦАРЕКОСТЯНТИНІВСЬКОМУ (КУЙБИШЕВСЬКОМУ) РАЙОНІ

План хлібозаготівлі 1932 року районному керівництву було доведено 23 липня (7,02 центнера з гектара посіву колгоспам і 6,6 цнт – одноосібникам). На бюро райкому партії 25 липня спеціально створена для цього комісія “розклала” цей план між сільрадами та колгоспами. Декілька разів цей план перероблявся і 31 липня, після затвердження на бюро райкому партії, його винесли на обговорення голів сільрад та колгоспів і секретарів партосередків.

Обговорення плану хлібозаготівель було бурхливим, багато виступаючих вважали план нереальним. Завідуючий КПО ЖОХ заявив, що план не відповідає директивам III Всеукраїнської партконференції. В результаті обговорення отриманий з області план хлібозаготівлі змінили в бік його зменшення. Аналогічні обговорення відбулися в партосередках сільрад. Наприклад, комуністи партосередку Попівської сільради висловили невдоволення доведеним їм планом – 21840 цнт і заявили, що для них реально здати 8000 цнт. Вони мотивували це тим, що загинули посіви озимої пшениці на 600 га.

На бюро Куйбишевського райкому партії 5 серпня 1932 року за опортуністичне ставлення до хлібозаготівель зняли з роботи секретаря партосередку Попівської сільради, а його “справу” передали в районну контрольну комісію. З роботи також був знятий голова Попівської сільради. Уповноваженого райкому партії хлібозаготівель по Попівській сільраді відкликали й оголосили догану.

Проти плану хлібозаготівель висловилися й секретарі партосередку та голова Гусарківської сільради. Райком партії послав в Гусарку свого уповноваженого заворга райкому Лівшиця. Щоб “тихо” провести по колгоспах сільради збори був складений список з 10 жителів села, яких прохали відповідні райорганізації “ізолювати” на час обговорення плану хлібозаготівель [1, арк.34].

В район для “вибивання” хліба був направлений уповноважений – інструктор обкому партії Ф. Калініченко. Він ознайомився з реальним станом справ і в Дніпропетровськ “полетіла” “Доповідна записка про стан збирання урожаю та хлібозаготівлі в Царекостянтинівському районі”, датована 11 серпня 1932 року.

Приведено характерну цитату з неї: “До плану хлібозаготівлі в районі ще не приступили, навколо хлібозаготівлі не розгорнуто масово-політичної роботи, не дається рішучої відсічі особам, що затримують виконання плану хлібозаготівель. Це привело до того, що липневі завдання на 3600 тонн виконано лише на 220 тонн, а серпневе завдання першої п’ятиденки з 840 тонн виконано на 438 тонн і 2-ої п’ятиденки 1260 тонн виконано на 200 тонн.

Взяті темпи хлібозаготівлі не забезпечують виконання серпневого завдання в розмірі 14000 тонн, як в районі так і на місцях, почувається спокійний настрій, не має рішучої боротьби за його виконання, а в окремих місцях намічають спочатку заскирдувати хліб, а потім займатися хлібозаготівлею” [1, арк.35].

Після цієї “Довідки” – доносу обком вжив відповідних заходів для подолання опору царекостянтинівців.

Райком партії надіслав таємну директиву (після ознайомлення її повертали в райком) секретарям партосередків та уповноваженим райкому по хлібозаготівлі, якою зобов’язував особисто перевіряти повідомлення про “окремі випадки голодування колгоспників” і викривати “куркульську контрреволюційну агітацію, спрямовану на зрив сільгоспкомпанії”.

Про всі такі випадки секретарі райкому повинні були повідомляти в обком партії. Наприклад, предметом детального партійного розслідування був випадок поїдання м’яса мертвого коня, який трапився в с. Олексіївці, в комуні ім. Петровського в бригаді № 2. Цей факт особисто перевіряв секретар місцевого партосередку, доповів про обставини “справи” в райком, а секретар райкому, в свою чергу, надіслав депешу в обком. Партійні “слідчі” встановили, що кінь загинув від запалення легень. Частина м’яса з нього зварили і з’їли в кімнаті на конюшні члени комуні Г. Іщенко, П. Івченко, П. Сименко, П. Іщенко та Д. Богомол. Частина м’яса взяв член комуні І. Логвин. В свій доповідній в обком партії секретар райкому писав: “Крім цього, дружини Д. Богомола та І. Логвина, які працюють телятницями, брали м’ясо з теляти, котре загинуло. У них знайдено м’ясо сире й обварене. Як стверджує ветлікар, теля загинуло від виснаження. На думку уповноваженого РПК, який цю справу перевіряв, теля навмисне задушили, оскільки всі тварини мають середній та гарний вигляд” [2, арк.147].

Всі випадки використання для їжі м’яса дохлих коней ретельно перевіряли “партійні слідчі”. Виявляється, що колгоспник артілі ім. 14-річчя Жовтня П. Яковенко брав м’ясо з коня, котрий загинув “з метою провокації голоду”. На думку партійних перевіряючих, П. Яковенко не міг голодувати, бо за соцстаном він заможний селянин, мав 336 трудоднів, отримав з колгоспу 7 цнт зерна. Фінал цього випадку такий – П. Яковенка заарештували.

В колгоспі “Вирішальна”: (с. Водяне) конину брали не колгоспники, а куркульські елементи – Охтирок (брат куркуля висланого за межі України), Цибулько (виключений з колгоспу, як соціально-чужий елемент). Комсомолец Заєць розповсюджував “чутки”: “Люди голодують, їдять дохлятину” [2, арк.148].

На бюро Дніпропетровського обкому 02.08.1932 року було затверджено уповноважених на хлібозаготівлі. В Царекостянтинівський район був направлений тов. Кравченко [3, арк.12].

Як правило, уповноваженими в райони посилали “чужаків” – партійних функціонерів з обласного центру та інших районів. Партійні та комсомольські кадри для області в той час готували 5 радпартшкіл. На осінній прийом 1932 року до Царекостянтинівського райкому партії був доведений план – направити до Оріхівської радпартшколи 10 членів партії та 6 членів ЛКСМУ [3, арк.30].

Незважаючи на присутність в районі уповноваженого, стан хлібозаготівель в районі був незадовільним. На засіданні бюро обкому секретаря Царекостянтинівського райкому партії Шатохіна попередили та дали вказівку: “... доказати спроможність керувати районом” [3, арк.40].

Всім райкомам з приводу незадовільного стану з хлібозаготівлями секретаріат обкому надіслав закритого листа.

На початку жовтня 1932 року Царекостянтинівський райком знову заслухали на бюро обкому з приводу перебігу хлібозаготівель та осінньої сівби. Керівництво району було піддано нищівній критиці – на 1 жовтня річний план хлібозаготівель було виконано на 21,9 %, посіяно – 41 %. У постанові обкому з цього приводу було записано: “намолочений хліб у великій кількості осідає у колгоспах, не організовано рішучого натиску на куркуля (план по твердим завданням виконано на 5,1 %) та масово-політичну роботу серед одноосібних бідняцько-середняцьких господарств, що виконали річний план лише на 2,8 %” [3, арк.45]. Район критикувався за розбазарювання хліба на “господарське харчування”. Обком ухвалив: за зрив вересневого плану хлібозаготівель бюро Царекостянтинівського райкому партії висловити догану, заворга райкому партії Лівшиця та завідуючого відділом культпропаганди Шоха зняти з роботи, негайно виправити помилки, що були припущені щодо родин червоноармійців та бідняцько-середняцьких господарств, яких виключили з колгоспів. Райкому доручалося добитися перелому у хлібозаготівлях, перевірити роботу Царекостянтинівської та Берестоватської МТС.

Оргвідділу та відділу кадрів обкому партії ставилося завдання підібрати та надіслати в район групу партійних працівників для зміцнення радянсько-партійного активу [3, арк.48].

В своєму рішенні від 3 жовтня Дніпропетровський обком знову критикував керівництво Царекостянтинівського району за невиконання планів хлібозаготівель – район виконав план на 5,3 %, заготовували по району менше 1 пуда з гектара. На листопад 1932 року району був доведений план 8000 пудів ( в тому числі пшениці – 2200 пудів): 7130 пудів – колгоспам, 840 – одноосібникам [3, арк.66]. Царекостянтинівському району було остаточно доведено “остаточний” термін виконання плану хлібозаготівель за 1932 рік – 1 січня 1933 року [3, арк.81].

18 листопада 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У видало постанову “О мерах по усилению хлебозаготовок”. До цієї постанови був доданий “Список районов, в которых необходимо провести проверку работы партийных и заготовительных организаций, а также всех посланных в районы на хлебозаготовки” [4, арк.13].

По Дніпропетровській області планувалося перевірити 8 районів, в тому числі і Царекостянтинівський. В цій постанові також містився перелік районних газет, які планувалося перевірити, серед них була і редакція газети “Соціалістична перемога”.

21 листопада того ж року Дніпропетровський обком продублював цю постанову. Вже наступного дня – 22 листопада в Царекостянтинівському районі було проведено засідання бюро райкому партії і прийнята відповідна постанова та проведені кущові наради партактиву 27 листопада. На села були послані районні уповноваженні та робітничі бригади [5, арк.55].

24 листопада секретар Царекостянтинівського райкому партії Повчун направив Дніпропетровському обкому КП(б)У “Докладну записку”. В ній він писав, що виконання зниженого плану хлібозаготівель в районі проходить вкрай повільно. На 24 листопада 1932 року виконано 9,2 % місячного плану і 36,9 % річного. За листопад по п’ятиденках в районі заготували (цнт): 1-а п’ятиденка – 650,94; 2-а – 1685,08; 3-я – 1260,22; 4-а – 2016,01; за 4 дні п’ятої п’ятиденки – 687,62 цнт.

Основною причиною зриву плану хлібозаготівель по району тов. Повчун вбачав те, що “... партийная организация не мобилизовалась по-большевистски на выполнение плана хлебозаготовок и как пример ряд ячеек, как-то Поповская, Берестоватская, Гусарская и Вершинская 2 вообще были против принятия плана хлебозаготовок в целом, а на сегодняшний день есть отдельные случаи заявлений из тех же ячеек от членов партии, что план все равно не выполним (артель “Коминтерн” с. Поповка) и можно отобрать партбилет” [6, арк.63].

Секретар парткому вважав, що райпарторганізація засмічена “чужими” елементами. Деякі члени партії із райактиву, яких послали в села уповноваженими по хлібозаготівлях, замість організації червоних обозів на Жовтневі свята пиячили 3 дні. В більшості колгоспів чекають зниження планів хлібозаготівель, в соломі і полові виявили багато зерна та є факти приховування від обліку обмолоченого зерна.

На думку партфункціонера, помилкою було і те, що до 1 листопада “безспорных изъятий” не проводилося в одноосібників і хліб “уплывал” [6, арк.63зв.]. Щоб виправити цей недолік до одноосібників теж прикріпили уповноважених з числа мобілізованого партійного і комсомольського активу. П’ять робітничих бригад, які прибули в район, направили в 5 найбільш відсталих сільрад. Колгоспникам, які видали натуроплату авансом, наказано повернути видане зерно. Райком клопотав перед райвиконкомом про накладення нарядів на 8 колгоспів, “... умышлено не выполнивших плана хлебозаготовок” [6, арк.64].

В усіх державних і кооперативних магазинах району було заборонено продавати товари одноосібникам, які не виконали план і вивішені їх списки на видних місцях.

12 грудня 1932 року в район прибув уповноважений обкому Шолох, який перевіряв реалізацію постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада та бюро обкому від 21 листопада. Він надіслав у Київ та Дніпропетровськ “Матеріали по проверке выполнения рішень ЦК КП(б)У 18/XI та обкому 21/XI з приводу виконання хлібозаготівель по Царекостянтинівському району”. В цьому документі він писав про те, що на 8 листопада по району заготували 10585 тонн зерна при річному плані 27154 т – 39,2 %. Одноосібники здали 110 тонн – до плану треба було здати ще 89,1 % [5, арк.55]. Перевіряючий відмітив заходи, які провів райком партії для покращення справ:

1) Була заборонена видача натуравансів колгоспникам, які не виконали плану хлібоздачі. Натураванси не забирали тільки в ударників. Було проведено перевірку по колгоспах і вилучено 179 цнт зерна.

2) Уповноважений з обкому по хлібозаготівлях по району Касьян у супроводі райтрійки у складі секретаря райкому партії, голови райвиконкому та завідуючого райземвідділом переглянули фонди по колгоспах, щоб додатково вилучити 920 цнт.

3) Проведено відповідну роботу по виявленню “розкраденого” хліба – повернуто 15,38 цнт.

Однак перевіряючий зазначив, що “гострої боротьби” з розкраданням хліба не проводилось.

“Здви́ги” на цій ділянці роботи відбулися з появою нового керівництва району, до відповідальності за листопад притягнуто 9 колгоспів, куркулів – 7, контрактантів – 51.

4) Недостатньою визнана робота райкому по вилученню (він вжив термін “перечислення”) хліба з присадибних ділянок. Під городами у колгоспників намічувалось 3612 га – зібрано 13 цнт. “Гостро” питання про хлібозаготівлю хліба з присадибних ділянок колгоспників було поставлено тільки на останній нараді партактиву району – 5 грудня.

5) Слабо застосовувався такий засіб впливу, як “натурштрафи”. За невиконання плану хлібозаготівель на 8 колгоспників з 3-х колгоспів накладено штраф м’ясом – 298,2 цнт.

На 55 одноосібників господарства накладено натурштрафів на суму 25535 крб.

6) До віялок та молотарок контролери призначались формально.

7) Трійки уповноважених по хлібозаготівлях по сільрадах утворені, але не були створені такі трійки по колгоспах.

8) Недостатньо організованим було перевіювання половини, озадків та переобмолот – зібрано всього 832 цнт.

9) За “втайку” хліба притягнуто до відповідальності 6 рахівників колгоспів, одного комірника та 7 членів правління колгоспів.

10) Порушено клопотання про занесення на чорну дошку 21 колгосп, з яких за постановою облвиконкому занесено тільки 3. Вивезено краму з магазинів на суму 14231 крб. “Радянську” торгівлю заборонено в 4 колгоспах. З трьох колгоспів вивезено з 25.XI по 5.XI 1932 року 250 цнт. На думку уповноваженого ця цифра була дуже недостатньою.

11) Слабо проводилося очищення колгоспів від куркульства та контрреволюційних елементів – виключено 182 куркуля. Однак під час цього райкомом було допущено перекручення в селі Олексіївці, з колгоспів було виключено 18 колгоспників, в двох родинах з них сини проходили строкову службу у Червоній Армії.

12) В районі працювали надіслані обкомом та ЦК 13 бригад з 36 осіб. Вони прикріплені до окремих колгоспів, але належного зрушення вони не дали.

Про те, як працювали такі бригади в колгоспах, перевіряючи привів наступні приклад. В колгосп ім. 12-річчя Жовтня Царекостянтинівської сільради була направлена бригада з 5 чоловік. Вони “насіли” на голову названого колгоспу разом з головою сільради і секретарем колгоспного партосередку і “... затуркали, замість конкретної допомоги”. Наслідком цього було те, що з плану в 4500 цнт колгосп здав державі 2251 цнт – 51 %. На відкритому засіданні партбюро в цьому колгоспі секретар партосередку Гора (вчитель за спеціальністю) заявив: “Ті комуністи, які не спроможні виконувати хлібозаготівлю, мають відверто зізнатись і секретарю здати партбілети”. Завгосп колгоспу у відповідь на цю заяву першим подав заяву про те, що він не спроможний виконувати плани хлібозаготівель і попросив його звільнити з лав компартії. Член партії Руденко запропонував записати в постанові партбюро, що таких комуністів треба виключати з лав партії, як політично небезпечних ворогів [5, арк.59].

13) Перевіряючи закликав брати приклад з вчителів Гайчулської школи, які випускали бюлетень “... спрямований на виконання хлібозаготівель, на боротьбу з куркулем”.

14) В районі була організована своя “внутрішня” бригада, яка складалася з колгоспників с. Благовіщенка. Однак вона працювала неефективно, бо членів бригади розпорошили “по кутках” в колгоспі “12-річчя Жовтня” (с. Олексіївка).

15) Деякі уповноважені від райкому, які були закріплені за селами, не справилися з роботою і їх зі своїх посад зняли і виключили з партії.

16) Щодо райгазети “Соціалістична перемога” перевіряючи зауважив, що газета включається в роботу, однак є “... випадки несвоєчасного реагування на розміщення в пресі важливих політичних питань”.

3 грудня 1932 року відбулося об’єднане засідання бюро обкому партії та обласної контрольної комісії, на якому брали участь члени Політбюро В.Я. Чубар та М.О. Скрипник. За невиконання листопадового плану хлібозаготівель секретареві Царекостянтинівського райкому партії було винесено догану.

25 грудня того ж року на засіданні бюро обкому партії було прийняте рішення “О Цареконстантиновском районе”. На цьому бюро було розглянуто факти “систематического самоснабжения с разворовыванием хлеба со стороны руководящих работников района и села Цареконстантиновки”. Результатом цього рішення було зняття з роботи голови райвиконкому Джури, завідуючого райземвідділом Іваненка, його заступника Заярського, завідуючого “Райзаготзерна” Бушка, завідуючого “Райзаготскоту” Філатова, голови райкому профспілок Свініна, завідуючого райзв’язку Ляшенко, начальника райміліції Данилка. На засіданні бюро замість них були розглянуті кандидатури інших партійних працівників, яких направляли в Царекостянтинівський район. Бюро обкому рекомендувало райкому партії замінити всіх керівників інших організацій району, які дискредитували себе, як “участники самоснабжения и разворовывания хлеба”. Члени бюро обкому партії доручали ДПУ провести слідство у цій справі; в район направлялася додаткова бригада агітаторів на 2-3 тижні.

27 січня 1933 року знову відбулося засідання бюро обкому партії результатом, якого було ще одне рішення “О Цареконстантиновском районе”. “Старе” керівництво району звинувачувалося у тому, що “Весной 1932 г. они сообщили облстатком о засеиве 54057 га, в то время как засеянными были только 49237 га” [7, арк.3]. Керівника райкому Шатохіна звинувачували у тому, що він довів завдання по хлібозаготівлях до 51000 га замість 57000 га, причому ним не бралися до уваги 15000 га посівів, списані, як загинулі від заморозків, а коли їх обмолочували то отримали по 1-2 цнт з гектара. Таке відношення Царекостянтинівського райкому до виконання плану хлібозаготівель обком розцінив, як “результат политического перерождения этого руководства, что в первую очередь отнесится к Доброву и Шатохину”.

Районне начальство на пленумі обкому критикували за те, що при плануванні хлібозаготівель були допущені помилки – куркульські господарства повинні були здати з 1 га більше хліба, ніж одноосібні господарства.

Основна увага на пленумі була приділена "... бытовому разложению районного руководящего состава работников – широко развитое, далеко выходящее за рамки нормальных потребностей – самоснабжение, главным образом, за счет колхозов, принявшее широкие масштабы" [7, арк.4].

Таким чином, політичне переродження і побутове розкладання керівництва Царекостянтинівського райкому обком вважав новою причиною зриву виконання планів хлібозаготівель, навіть знижений план був виконаний на 50 % (на 25 січня 1933 року), одноосібники виконали його на 23 %, куркулі – на 10 %.

Бюро обкому вирішило:

1. Колишнього секретаря райкому Доброва вивести із складу обкому, зняти з роботи (він працював секретарем Павлоградського райкому партії), виключити з партії та віддати під суд.

Шатохіна та Джуру рекомендувалось покарати аналогічним чином.

Різній мірі покарання рекомендувалось піддати завідуючого райземвідділом Тарасенко, голову "Колхозсоюза" Іваненка. Прокурору області Кумпівкевичу доручалося взяти керівництво цією справою в свої руки для того, щоб довести її до показового суду в районі. Оргвідділу обкому пропонувалося направити в Царекостянтинівський район на постійну роботу додатково 5 секретарів партосередків терміном на 1,5 місяця.

Відділу культпропаганди також ставилося завдання послати на півтора місяці спеціальну групу для організації партнавчання в районі. Відділ кадрів повинен був за 24 години підібрати кандидатури для заміни директорів Царекостянтинівської та Берестоватської МТС. Агітаційно-масовий відділ повинен був відізнати з району "... потерявших работоспособность массовиков, направив новых". Взагалі обласним керівним організаціям рекомендувалось взяти Царекостянтинівський район під особливий нагляд.

Редакції обласної газети "Зоря" ставилося завдання широко висвітлити стан Царекостянтинівської організації, а оргвідділом обкому повинен був направити у всі районні партійні організації закритего листа з приводу стану справ у Царекостянтинівському районі.

Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косір дав доручення розслідувати і встановити ступінь вини колишнього секретаря Царекостянтинівського райкому партії Доброва. В цію мету в лютому 1933 року в район виїзжав член парткомісії Центральної контрольної комісії КП(б)У Лагода, в районі також побував інструктор ЦК КП(б)У Коваленко. Лагода після ознайомлення з станом справ на місці, прийшов до висновку, що у явищі, яке дістало назву "самоснабжение", Доброва вина була частковою, бо назване явище мало місце в вересні, а Добров з червня 1932 року вже працював секретарем Павлоградського райкому партії. Конкретними винуватцями "глибокого розложения" в Царекостянтинівській парторганізації перевіряючи визнали секретаря райкому партії Шатохіна, члена бюро райпрофради Свініна, завідуючого райземуправлінням, голову райвиконкому Джуру та його дружину, завідуючого райзаготзерно Бушко, завідуючого райздороввідділу Філатова, завідуючого елеватором Артюхова, завідуючого райфінвідділом Щетініна.

Вони "... брали в колхозах для личного пользования и спекуляции в большем разmere (чаще без всякой оплаты) разные продукты и живой скот, создавая в районе обстановку беззакония и безответственности".

Завідуючий елеватором Артюхов взяв в колгоспах 125 кг меду, 40 пудів картоплі, 2 свині, 2 вівці, 100 штук гусей та 100 курей. Завідуючий райземуправлінням Заярський взяв дві вівці, 4 свині, 115 кг меду, 60 пудів капусти, 100 кг соняшникової олії [3, арк.321].

Всі перелічені вище управлінці були виключені з партії, слідство вела обласна прокуратура і справу передано до суду.

Справу секретаря Царекостянтинівського райкому партії І.Г. Шатохіна (1906 р.н., росіянин, за походженням робітник, служив в Червоній армії, член партії з 1926 року, на момент розгляду справи мешкав у Бердянську, був безробітним). Контрольна комісія ухвалила: "як головного винуватця куркульського саботажу хлібозаготівель у Царекостянтинівському районі, нерішучих заходів проти кримінальних злочинів керівної частини та низового активу району, що призвели район до розкладу та за не очищення парторганізації від класовочуждого елементу" Шатохіна І.Г. з партії виключити та справу передати до суду.

Своєрідним джерелом про Голодомор в районі є "Книги реєстрації актів про смерть за 1932-1933 рр.", які зберігаються в Держархіві Запорізької області. За 1932 рік актових записів про смерть збереглося мало – вони ввійшли до складу двох книг. В першій містяться актові записи по Білоцерківській, Більманській, Благовіщенській, Вершинській, Гусарківській, Зразківській сільрадах (обсяг справ – 242 аркуша), в другій – по Ланцівській, Новоукраїнській, Смілівській, Смирновській, Титовській сільрадах (обсяг справ – 222 аркуша). За 1933 рік відсутні актові записи про смерть по Мар'янівській сільраді (Мар'янівська сільрада входила в той час до складу Люксембурзького району), Благовіщенській, Вершинській, Гусарківській, Новоукраїнській, Смілівській та Титовській сільрадах (обсяг справ – 240 аркушів). На жаль, ці книги збереглися не повністю. Найбільш повною є "Книга реєстрації актів про смерть за 1933 рік по Більманській сільраді". Всього по сільраді за 1933 рік зареєстровано 119 померлих. В графі "Причина смерті" зовсім відсутні записи "від голоду". Якщо вірити цій "Книзі...", то виявляється, що в 1933 році в селі люди вмирали від різних хвороб, а не

від голоду. Перечислимо ці хвороби: запалення нирок – померло 39 чоловік, запалення легень – 21 чоловік, запалення шлунку та кишок -12, “старческая дряблость” – 10 (вік померлих: від 63 до 69 років – 6 чол., від 70 до 75 років – 3, 84 роки – 1, 90 років – 1), диспенсія – 9, дитяча дистрофія – 3, “заражение крови” – 2, туберкульоз – 2, сибірка – 1.

В 11 випадках причину смерті “ховали” під записом “дивись довідку лікаря”. Аналогічна картина спостерігається і по інших селах Куйбишевського району, по яких збереглися актові записи про смерть за 1932-1933 рр.

Виходячи з того, що в актових записах про смерть відсутні записи про випадки смерті жителів сіл району від голоду, можна зробити припущення, що відповідними органами була дана вказівка приховувати випадки смертей від голоду і не писати такі записи у документи про смерть. Вдалося опитати деяких свідків Голодомору в Більманці. В вищезгаданій “Книзі...” фігурує прізвище Кулаги Григорія Герасимовича, 48 років, члена с/г артілі, помер 7 травня 1933 року від запалення нирок. Ще 2000 року автор записав спогади його рідного племінника – Петра Никифоровича Кулаги, 1927 року народження. Останній розповів, що в 1933 році від голоду помер не тільки його дядько Григорій Герасимович, а і його дружина Василина та двоє їхніх дітей. Г.Г. Кулага був учасником Першої світової війни, за хоробрість отримав офіцерське звання. Після повернення в рідне село він господарював на землі. В його сім’ї було троє дітей: Єфросинія працювала по наймах в Маріуполі, Василь та Іван жили з батьками. В 1933 році Василина народила двійню. Сім’ю в тому голодному році виручала корова, але трапилося лихо – корова впала у відкритий колодязь, її вдалося витягти, але довелося дорізати. Сім’я Кулаг жила доти, доки було м’ясо, коли ж воно закінчилося, померла Василина Кулага. Через деякий час померли її грудні діти – двійнята. Серце у Григорія Герасимовича не витримало – на другий день помер і він. Сім’ю Кулаг тягнули на кладовище на драбині 8 чоловік. В свою останню путь Григорій Кулага пішов у формі офіцера російської армії. Після похорону батьків старша дочка Григорія та Василини – Єфросинія забрала до себе в Маріуполь найменшого брата Івана, рідна тітка Мотря забрала в свою сім’ю іншого сироту – Василя [8].

Очевидець голодомору в селі Водяне (нині Титове) І. Струсь згадував про те, що в цьому селі “... під час хлібозаготівлі в колгоспі забрали все зерно, включаючи й те, що намічалось до видачі колгоспникам”. В січні 1933 року водянські колгоспники Степан Чобітько, Микита Вакуленко та Максим Вакуленко, щоб врятувати від голодної смерті своїх дітей (в Максима їх було дев’ять) подалися наламати качанів кукурудзи, яка залишилася незібраною на одному з колгоспних полів сусідньої Більманки. Водянці встигли виламати по декілька качанів, однак їх виявили охоронники і почали переслідувати. Втікачі досягли річки Берди і тоді переслідувачі відкрили по них вогонь. Максима Вакуленка поранили в спину і його нежиттєвого, з обмороженими руками і ногами на світанку привезли до рідної хати на санях. Всі троє були засуджені до восьми років позбавлення волі.

Сім’я М. Вакуленка, дякуючи невеликим запасам буряків, картоплі та макухи, дожила до весни, потім харчувалася лободою, козельцями, грициками, квітом акації. Однак “підніжний харч” не врятував цю сім’ю – вижив тільки найстарший з дітей – Микола та його мати. І. Струсь свідчив: “До наступної зими не одна сім’я, не одна сотня жителів села знайшла своє останнє пристанище на скорботному сільському кладовищі” [9].

25 липня 1933 року Царекостянтинівська райміліція порушила кримінальну справу проти жителя с. Олексіївки Сергія Олексійовича Буца та жителя с. Царекостянтинівки Уляни Яківни Мишко. Їх звинувачували у крадіжці колосків ячменю з поля Царекостянтинівського колгоспу ім. 12-річчя Жовтня: С.О. Буц – 1 кг, У.Я. Мишко – 600 гр.

С.О. Буц в протоколі допиту свідчив, що він вирвав колосків грам 300 і запхнув в кишені, його затримали голова колгоспу Свирид Ілліч Шамота та завгосп колгоспу Федір Микитович Карпій, які об’їжджали поля.

У.Я. Мишко побачив на полі об’їждчик Ф.Г. Снісаренко, хотів затримати, однак вона викинула колоски на землю і не підкорилась йому. Слідчим у цій справі був дільничний міліціонер Сивирин, слідство тривало до 12 жовтня того ж року і справа була передана до суду [10, арк.13].

В селі Благовіщенці за крадіжку двох лантухів качанів кукурудзи 27 вересня того ж року були заарештовані Явдох Яківна Саєнко, 22 роки, Панько Якович Саєнко, 17 років, та Іван Опанасович Лук’янець, 22 роки. Суд над ними відбувся вже наступного дня – 28 вересня. Суддя Галаган та народні засідателі Пластун та Борщ винесли вирок: І.О. Лук’янець – 5 років позбавлення волі, Я.Я. Саєнко – 3 роки, П.Я. Саєнко – 2 роки.

Останньому, після обжалування вироку, “дали” один рік умовно [11, арк.23].

Прокопа Васильовича Ревенка з Царекостянтинівки, який працював у Гайчульській комуні “Червоний Маяк”, звинуватили влітку 1933 року у падінні колгоспного коня, вирок – 6 років позбавлення волі [12, арк.1].

Тоді ж Кузьма Архипович Демченко – конюх колгоспу “Шлях до кращого” за поганий догляд за кіньми та крадіжку 22 кг дерті засуджений до 4 років позбавлення волі (облсуд по касаційній скарзі зменшив вирок до 3 років) [13, арк.1].

25 вересня того ж року агроном Олексіївської ділянки перевірів хід посів-компанії у комуні ім. Петровського і прийшов до висновку, що сівальник Д.С.Скрипка допустив огріхи при сівбі. Справа дійшла до суду, вирок суду – вісім місяців примусової праці.

Жителю с. Царекостянтинівки Сергію Ярмаку було доведено сільгосподатковою комісією експортний податок – 350 рублів та самообкладання – 700 рублів. Вчасно податки сплачені не були – майно С. Ярмака було описано та призначені торги, з яких мали продати це майно за несплату боргів. Під час торгів виявилось, що серед описаних речей відсутня швейна машинка. За це жінку С. Ярмарка (його в цей час в селі не було) – Настю Федосіївну притягнули до кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що сільрада видала Н.Ф. Ярмак довідку слідуючого змісту: “Костянтинівська с/р цим свідче, що майно кулачки Ярмак Насті продано на суму, яка забезпечує оподаткування, с/г податки та само обкладання” суд виніс їй вирок – 4 роки позбавлення волі [11, арк.17].

В Царекостянтинівці регулярно відбулися засідання президії сільради, на які запрошували, як правило, голів місцевих колгоспів. 23 листопада 1932 року на президії було розглянуто справу Пилипа Моторіна, середняка по соціальному стану, якого звинувачували у продажу хліба за спекулятивними цінами. Президія сільради ухвалила: “... оштрафувати такого на суму 1000 крб. та просити РВК затвердити цю постанову” [14, арк.122а].

Того ж дня на президії були розглянуті ще дві справи: В.С. Бовть та Ф.П. Отрішко. Василя Софроновича звинувачували у переховуванні та псуванні хліба. Президія сільради ухвалила В.С. Бовтя, “... як шкідника, виселити за межі області...” [14, арк.124].

Справу Федора Петровича сформулювала одним реченням: “... мав посіву 150 га, по соцстану середняк, вперто не здає хліба по контрактації та в минулому теж ставився вперто до виконання хлібозаготівель, ховав в яму, а тому контрактацію зняти безспірно, та оштрафувати 60,41 кг м’яса та 6 центнерів картошки, просити РВК затвердити цю постанову” [14, арк.126].

27 листопада на засіданні цієї ж президії розглядалися справи В. Лавріненка, С. Мельника, Г. Никоненка, М. Тимченко, Л. Пашко, Я. Хоменко. “Куркулью” В. Лавріненку, якого на той час вже виключили з колгоспу, довели план: здати корову на м’ясозаготівлі, 5 цнт картоплі, “... останнє майно конфіскувати на користь держави” [14, арк.132]. Іншим за невиконання контрактаційних зобов’язань також були доведені “тверді завдання” по здачі м’яса та картоплі.

Останньою надією сімей, які голодували, були листи до синів, які проходили строкову службу. В лютому 1933 року прикордонник С.С. Старіков, який служив у Таджикистані, отримав від рідних з х. Шевченко Царекостянтинівської сільради листа такого змісту: “Здрастуй, дорогой братик Стьопа. Первым делом мы тебе пишем Стьопа в том, что у нас дуже плохо – нимає хліба. Ничого уже дві неділи не или, Стьопа, и нимає у нас картошки. Словом нимає ничого, живемо так. Мама и Ваня опухли из голоду. Стьопа таки ми зараз бедни, що нимає ничого”. С.С. Старіков звернувся до свого начальства, те, в свою чергу, направило в Царекостянтинівку листа з проханням перевірити істинне становище сім’ї курсанта С.С. Старікова [14, арк.66].

Царекостянтинівська сільрада в травні того ж року перевірили цю скаргу і направила у військомат довідку про те, що родина Старикових “при розрахунку з колгоспом одержала борошна 37 пудів 33 фунти, пшениці 3 пуди 17 фунтів та його мати з 15 квітня працює в колгоспівській їдальні кухаркою” [14, арк.65].

Аналогічна переписка велася із приводу важкого становища сім’ї червоноармійця П. Нешка. Останній скаржився на те, що в квітні 1932 року у його сім’ї відібрали корову. Царекостянтинівський райвиконком, на підставі довідки сільради дав відповідь, що “... корови под мясозаготовку в семье красноармейца никто не брал, а таковая была ими сдана добровольно [виділено автором – С.Ш.] ими самими...” [15, арк.24].

На вірну смерть були приречені люди, яких в той час виключали з колгоспу. В грудні 1932 року з колгоспу “Червоний Схід” Гайчульської сільради було виключено Івана Григоровича та Наталю Кузьмівну Вербу за “зв’язок з куркульськими елементами”. У сім’ї забрали 30 пудів хліба та 20 пудів картоплі. В заяві до Царекостянтинівської РСІ Н.К. Верба прохала прийняти їх до колгоспу, в ній вона зокрема писала: “Прохаємо ще раз і дюже прохаєм пожаліти і не знищить зовсім трьох малолітніх дітей, що почали уже ходити до школи. Змилюйтесь нашим батьківським і материнським горем” [16, арк.52].

Аналогічною була доля і Серафими Петрівни Галкіної, яку виключили з комуні “Червоний Маяк” тієї ж сільради. В своїй заяві до комуні вона писала: “... я стою на краю великой опасности, должна погибнуть позорной голодной смертью. Потому что у меня всего лишь 3-х дневное пропитание, которое я получила на месяц” [16, арк.57].

З колгоспу ім. Чубаря Вершинської сільради було виключено І.М. Марюху. Колгоспні активісти забрали в нього корову, хліб та картоплю. Сім’я з 8-ми душ залишилася без засобів до існування. І.М. Марюха писав в своїй заяві: “... прохаю секцію РСІ розібрати мою заяву та поверніть мені забрааний хліб та картошку, бо я без цих продуктів прокормить своє сімейство не могу”. Житель цього ж села Ф. Казидуб писав в аналогічній заяві: “Прошу секцію РСІ, щоб мені дали хліба для дітей тому, що не в силі прохарчуватись і сам я да і дітей прохарчувати...” [16, арк.58].

Важливим джерелом наших знань про Голодомор 1932-1933 рр. у Куйбишевському районі є свідчення людей, які перенесли Голодомор та були його очевидцями. В 2000-2008 рр. автор записав свідчення близько 50 жителів Куйбишевського району. Приведемо фрагменти деяких з них.

Рятуючись від голоду багато жителів села подалися на заробітки до міст. В сім'ї Петра Ілліча та Пелагеї Луківни Ісаченків з Більманки було семеро дітей. Глава сім'ї взяв з собою двох дочок – Марію і Любов і пішов з ними шукати заробітку в Сталіно. Дівчата пішли в найми до заможних людей, робили все – варили їжу, прибирали, доглядали малолітніх дітей господарів. На зароблені гроші Маруся та Люба купували продукти та відносили їх братам і сестрам в Більманку. Завдяки їм, сім'я пережила голод. Марія та Любов Ісаченки в Більманку не повернулись – вийшли заміж за шахтарів і залишилися жити на Донбасі [17].

Кривенок Василь Васильович з с. Білоцерківки зі слів матері пригадує, що 1933 рік був в селі голодним, багато дітей в Білоцерківці осиротіли та стали напівсиротами. Для них був відкритий притулок (дитячий будинок). З числа добросовісних колгоспниць вибрали кухарок, які варили цим дітям їсти – серед кухарок була і його мати Ганна Сергіївна. Представник від правління отримував харчі в коморі під розписку. Дітям варили куліші, затірки – небагату їжу, лише щоб був приварок. З часом частину дітей (мабуть сиріт) відправили в дитбудинки [18].

Марина Пилипівна Олениця (с. Білоцерківка) 1903 р.н. свідчила, що під час голоду 1933 року колгосп відібрав у них хату під скотину, а їм купив іншу. Брат її батька Йосипа Васильовича – Дмитро, рятуючись від голоду, покинув хату і виїхав на Донбас. Два рази Марина Пилипівна ходила разом з іншими білоцерківськими дівчатами міняти речі на тютюнок. В тому ж 1933 році Йосип Васильович поїхав до брата Дмитра, який працював на шахті, щоб дістати хоч які-небудь харчі для сім'ї. Йому вдалося виміняти трохи крупи та хліба. Діти були вже пухлі від голоду, коли повернувся Йосип Васильович, однак йому вдалося їх виходити [19].

Житель с. Благовіщенка Дмитро Антонович Конько, 1925 р.н. розповів, що сім'я дуже бідувала під час голоду 1933 року. Дмитро лазив по берестках, рвав "кашку" і їв, ходив по людях, жебракував. Запам'яталася йому одна бабуса, яка жила поблизу р. Грузької, в неї вродила городина – вона давала йому по буряку. Дмитро приносив їх додому і мама варила буряк і діти їли бурякову юшку. Дякуючи цій бабусі, в їхній сім'ї ніхто не помер з голоду, а взагалі вмирало багато людей. Мати розповідала Дмитру, що в одну яму кидали по 10 померлих, яму не закидали і знову кидали чергову партію. Жителі села клали на тачки найцінніші речі, а це здебільшого були одяг та вовна, та йшли в Бердянськ обмінювати на камсу. Багато з них вмерли по дорозі на Бердянськ [20].

За словами Кривика Віктора Яковича, жителя с. Титове (колишнє Водяне), його батька Кривика Якова Трохимовича в 1933 році послали на курси трактористів в Розівку – під час голоду його вдома не було. Місцеві активісти, з розповідей матері, забрали у сім'ї все продовольство – навіть буряки і капусту з погріба. Сім'я почала голодувати, невдовзі померли найменші брати Віктора Яковича – Сергій та Микола. Їх поклали на ряднину і поховали на сільському кладовищі. Весною 1933 року сестри Віктора Яковича Галина і Марія знайшли на полі, яка належало одному з колгоспів с. Берестове, залишки проса. Дівчата наїлися його, але воно було пріле і Галина померла. Мати опухла з голоду, залишила дітей напризволяще і пішла до батька в Розівку. Яків Трохимович виніс дружині миску баланди і вони разом, заховавшись у бужку, з'їли її. Він роздобув небагато якихось продуктів і дав Варварі Ігнатівні, щоб віднесла дітям. Вона пішки дійшла до с. Попівки і впала від втоми і голоду під парканом. Земляки-водянці впізнали її і допомогли добратися додому. Згодом Марія найнялась на роботу в одну з єврейських колоній. Їй за роботу видавали щодня склянку крупи. Люди тікали з села, рятуючись від голоду, хто куди. Двоюрідний брат батька Максим Прокопович Кривик поїхав у Маріуполь і влаштувався працювати на завод "Азовсталь", згодом до нього поїхав, теж рятуючись від голоду, його рідний брат Олександр.

Мати Віктора Яковича – Варвара Ігнатівна – не розповідала йому про голодомор 1932-1933 років до 1947 року – тільки тоді мати вперше розповіла Віктору, який опух від голоду, про ще страшніший голод, який перенесла сім'я. Віктор, дізнавшись про смерть своєї сестри і братів в 1933 році, терпів і не ремствував [21].

З розповідей батьків Василь Григорович Пашко житель с. Титове (колишнє Водяне) знає, що в 1933 році в селі помер брат Іллі Жукова (вуличне прізвисько – Живодьор). В Іллі не вистачило сил викопати померлому брату могилу, бо він сам був пухлий від голоду. Коли він закидав могилу землею, виявилось, що з могили стирчать ступні ніг. Поглиблювати могилу в Іллі вже не було сил і він відрубав покійному брату ноги [22].

Жителька с. Гусарки Марія Андріївна Ільїна згадувала, що голод був страшним – вмирили сім'ями". У її сусідів Слабишевих померло двоє членів сім'ї, у Ревунових – також двоє, у Горбиків помер голова сім'ї та його діти.

Щоб врятуватися від голодної смерті гусарківці тікали з села. В 1933 році голова колгоспу М. Верещак відпустив на заробітки на Донбас декількох жителів села. Один з них – Федір Федорович Бугайов – пригадував, що гусарківці на зароблені гроші купляли харчі і відправляли їх родичам в Гусарку. В тому ж році багато гусарківців виїхало на заробітки на Кубань.

Сім'я Ільїних, рятуючись від голоду, подалася на Кавказ. Вони працювали в сільському господарстві майже рік біля міста Гудаут, потім повернулися в рідне село.

В 1933 році від голоду помер гусарківець Антон Лаврентійович Лагода. Його жінка Параскева Денисівна залишилась з двома дітьми: Марією та Вірою. Щоб врятувати дітей від голодної смерті вона віддала в колгосп лісоматеріали, які були заготовлені для ремонту покрівлі (покрівля, не “дочекавшись” ремонту, обвалилася в 1941 році). Взамін лісу вона одержала небагато червоного буряка. Він врятував сім'ю П.Д. Лагоди від голодної смерті, однак, за підрахунками Параскеви Денисівни, його б не вистачило до нового врожаю. Вона змушена була віддати свою молодшу дочку Віру в сім'ю свого родича Івана Пилиповича Баришева. Його мати – Надія Денисівна – була її рідною сестрою. В сім'ї Баришевих Віра Антонівна жила до 1943 року [23, с.55].

Мешканець с. Зелений Гай Володимир Павлович Семикліт розповів: в 1933 році від голоду помер рідний брат батька – Яків Терентійович Семикліт. В 1932 році сім'я Я.Т. Семикліта виїхала на заробітки в Грузію, продавши хату, корову, коня. Повернулись звідти в 1933 році – у них нічого не було. Яків Терентійович перед смертю віддав останні харчі дітям Федору і Тетяні – вони вижили [24].

Макарович Євдокія Сергіївна (с. Зелений Гай) свідчила, що голод 1932-1933 рр. їх родину омив, але у рідного брата матері – Усенка Івана Ульяновича – від голоду померло троє менших дітей, двоє старших вижили. Помер їхній сусід Сальник Федір, у Кузьми Бадла померло двоє дітей [25].

Житель с. Зелений Гай Іван Миколайович Макарович свідчить, що 1933 рік застав родину Макаровичів в с. Кінські Роздори. Щоб вижити, батько влаштувався охоронцем на елеватор. В 1933 році їх сім'ю обікрали – забрали особисті речі з сундука і, головне, 12 кг муки, яку заробив батько. На примусі мати залишила недопечені блинці – забрали їх і тісто [26].

Жителька с. Комиш-Зоря Марія Яківна Коваленко (дівоче прізвище Крутій) в 30-х роках проживала в с. Очеретувате на території Вершинської сільради. Місцеві активісти, вишукуючи у жителів села продовольство, почали переслідувати сім'ю рідної тітки по матері – Марфи Тихонівни Залозної, яка проживала на хуторі Петровському. Її чоловік Петро змушений був тікати до Ханжинівки Донецької області. Наступного дня тітку Марфу Тихонівну викликали в сільраду, влаштували справжній допит, щоб вона сказала, де чоловік, але вона не виказала, де Федір. Її замкнули в сільраді на ніч. Вночі охоронник сільради пожалів їй і допоміг втекти. Марфа Тихонівна прибігла до них в Очеретувате, попередила, що вона втікає з села. Пішки вона добралася до роз'їзду 347 км, сіла на потяг і поїхала на Донбас. Своїх дітей Івана, 1926 р.н., та Галину, 1928 р.н. вона залишила у дідуса Федора в Петровському. Через дві неділі Марфа Тихонівна таємно приїхала до них, привезла трохи рису, хліба. Крутії зварили для своїх дітей рисової каші – Марія Яківна на все життя запам'ятала її смак. Тітка Марфа однесла харчі своїм дітям, а через деякий час забрала їх до себе в Ханжинівку. Згодом їхня сім'я переїхала в Маріуполь, Петро влаштувався на завод ім. Ілліча.

Сім'я Крутіїв голодувала. Мати Марії – Меланія Тихонівна виміняла трохи дрібної картоплі за новий батьківський костюм і давала її потроху дітям. Врятувало дітей їх сім'ї і те, що у школі давали гарячі сніданки (Марія в 1933 році пішла в місцеву початкову школу). Марія Яківна пригадує, що в 1933 році один місцевий хлопечко помер по дорозі в школу (можливо, його прізвище Глина). Батько Марії – Яків Антонович, щоб врятувати сім'ю від голодної смерті, влаштувався працювати залізничником на роз'їзд 347 – там давали харчові пайки і на дітей – так сім'я вижила [27].

За спогадами Амурової Олександри Савівни (сміт Куйбишеве) під час голоду 1933 року її батько поїхав на Донеччину, щоб заробити хліба, працював на шахті. Шахтарям давали продуктові пайки, які він прислав додому посилками. На все життя запам'ятала Олександра Савівна, як батько привіз з Донбасу білу велику хлібину – смачнішого хліба вона не куштувала в своєму житті. Незважаючи на посилки батька, сім'я голодувала, мати посилала дітей рвати лободу – вона обдавала її окропом, молола, перемішувала з мукою, змеленою з шкурок гарбузів і пекла млинці. Поряд з ними жила сім'я Курочки. Голова сім'ї працював на залізничній колії – залізничникам видавали продуктові пайки, тож вони не дуже бідували. Одного разу мати послала Олександрю та Марію за лободою, яка росла в горі біля Курочок. Сестри почали рвати лободу, а сини Курочки вискочили з хати і почали бити дівчат дубцями по ногах. Сестер виручила їхня собака, яка відігнала хлопців. Олександра Савівна свідчить, що від голоду в селі помирали люди, але їх прізвищ вона не пам'ятає. Після голоду 1933 року мати Олександри Савівни до кінця своїх днів тримала про запас лантух сухарів [28].

В 1932 році Василя Григоровича Півня (сміт Куйбишеве) направили на навчання на вчительські курси при Мелітопольському педінституті. Вчителів тоді не вистачало і після чотиримісячного навчання його направили в Більманську початкову вчителем початкових класів. В тому ж 1932 році В.Г. Півень почав вчителювати у колишній земській школі. За голод 1933 року Василь Григорович пам'ятає дуже добре, бо отримував від сільради на місяць вчительський пайок – 9 кг пшениці і 0,5 кг олії. Щоб допомогти вижити матері він приписав їй до себе, у Більманку – взяв на “иждивение” і вона також отримувала від сільради 4 кг зерна. Зарплата вчителя в 1932 році становила 24 рубля, весною 1933 року її підвищили до 32 рублів. Василю Григоровичу запам'яталось, що восени 1932 року в їхню школу прийшло 70 учнів, а на весну 1933 року лишився тільки один – останні хворіли або по-

мерли від голоду. В Більманці були створені спеціальні комісії, які вилучали в місцевих жителів продовольство [29].

Мешканка с. Новоукраїнка Губрієнко Олександра Петрівна згадує, що в 1933 році був великий голод. Сім'я Олександри Петрівни вціліла, бо її батьки вступили до комуни "Червоний Маяк", а комунарам видавали по два шматочки огірка, та дві варені картоплини на день. Сестра О.П. Губрієнко – Уляна жила окремо від них, її чоловік Пилип служив у армії, й Уляна бідувала. Вона ходила в степ і трусила соломі, щоб дістати хоч трохи зернят. У Новоукраїнці (Гайчулі) від голоду вимерла сім'я Черняків: голова сім'ї Максим, його рідні сини Іван та Олексій, зведений (нерідний) син Іван та інші діти (імен вона не пам'ятає). Сім'я Тимофія Козловського, голодуючи, з'їла собаку, але це її не врятувало, через деякий час Тимофій, його дружина Софія та дочка Катерина померли [30].

Жителька с. Новоукраїнка Комарницька Марія Митрофанівна (в даний час живе в смт Комиш-Зоря) свідчить: в 1932-1933 рр. її сім'я опухла від голоду, але всі вижили. Їхня вулиця називалась тоді Свинячою, бо виходила до вигону, де пасли свиней жителі вулиці. Жителі вулиці голодували, але вижили, бо їхні городи виходили до річки і в той засушливий рік більш-менш вродила картопля та овочі, а у тих людей, які жили наверху "вигоріло" все на городах. На Свинячій лише одна сім'я постраждала – Шеки. В цій сім'ї було семеро малих дітей, які померли одне за одним. В селі говорили, що старші Шеки – батько і мати, дід і баба поїли мертвих дітей. У Комарницьких забрали корову, бика і десять кролів. Над сім'єю нависла загроза голодної – смерті і батько пішов на заробітки в радгосп "Азов", де будували пекарню і потрібні були столярі. Митрофан Володимирович заробив пуда два муки і вони вижили. Допомогло вижити ще й те, що у колгоспах варили затірку і давали на дітей [31].

За спогадами Суржик Катерини Митрофанівни (с. Очеретувате Вершинської сільради, в даний час живе в смт Куйбишеве) в 1932 році була страшенна спека – їхній тік потріскався так, що не можна було ступити. Батько захворів на тиф, потім Катерина, потім брат Андрій. Катерина Митрофанівна пам'ятає, що до них приходив сусідський хлопчина, у якого з голоду опухли ноги і шкіра на них потріскалася – невдовзі він помер (прізвища його вона не пам'ятає). Мама молола кукурудзяні качани, добавляла муки і пекла млинці, головною ж годувальницею сім'ї в тому голодному році була корова [32].

Марія Павлівна Загребельна (с. Смирнове) пам'ятає, що в 1933 році був великий голод, багато людей в селі померло. Мати міняла на продукти різні речі, їй вдалося дістати трохи картоплі й буряка. Марія та її брат задовольнялися і цим, а для їх одинадцятимісячної сестри Надії потрібно було молоко. Виснажена мати не могла його дістати і в тому ж 1933 році Надія померла. Її батько Павло Павлович відпиляв частину корита, з якого годували домашніх тварин, постелив туди соломи і в ньому сім'я поховала Надію [33].

Жителька с. Смирнове Іванова Ніна Григорівна пригадує: в 1933 році в селі був великий голод. Люди рятувалися тим, що ламали і їли стебла проса, які були солодкі на смак. Місцеві активісти ходили по хатах і забирали продукти. Приходили і до них, а мати сказала: "У мене нічого немає – тільки діти – заберіть їх". Вижили ті, в кого були корови – в кого не було – майже всі померли. В сім'ї Василя Шиша була корова, але стара і Василь вирішив купити молоду. Він продав свою корову і купив молоду – вів її додому по залізничній колії. На нього напали грабіжники і відібрали корову та залишок грошей. Втративши корову, вимерла сім'я Василя – мати, дружина, п'ятеро дітей. Залишились живими тільки двоє дітей – Василь і Галина, їх забрали родичі [34].

Помирали діти і в яслах – їх несли і хоронили на кладовищі у рядках в "свіжих" могилах – дохоронювали. Багато вершинців ходили в Гусарку, де добре вродив буряк, і міняли його на різні речі.

За свідченнями Киричук Олександри Пилипівни (с. Смирнове) в 1933 році батьки відправили її Маріуполь, щоб не померла з голоду, бо в сім'ї вже померли від голоду дідусь і бабуса. Померли їхні сусіди Півні – їх дочка, яка була на Донбасі, приїхала і забрала брата і сестру до себе [35].

Марочко Микола Максимович (с. Смирнове) пригадує: в 1932 році була велика засуха, почався голод. Основною годівницею багатьох попівців була корова. Вмирили, в основному, ті, в кого не було корови. Невдовзі для корів не стало паші і сільчани висмикували з стріх хат соломі і годували корів. До 1934-1935 рр. багато хат на їхньому кутку "світили" голими дахами, потім їх вкрили соломі. Деякі люди, рятуючись від голоду, покидали село. З їхньої вулиці виїхали Чорнаї (можливо це було їх вуличне прізвище). Голод нагадав про себе перед війною, коли колгоспники копали силосну яму і знайшли яму з захованим зерном. Вони пожалкували, що не знайшли її в 1933 році – багатьом би вона врятувала життя [36].

Мешканка с. Смирнове Переймак Лідія Олексіївна згадує про 1933 рік: "Я росла на шпориші", ще й тиф був. Люди почали вмирати від голоду. У її свекрухи – Переймак Наталки забрали коня, а через деякий час лоша. Померли її батько, мати, чоловік і дев'ять дітей. Щоб врятувати сім'ю від голоду Олексій Омелянович Переймак поїхав у Старий Крим, до брата. Як тільки батько покинув село, місцеві активісти забрали у них корову. Влаштувавшись у Старому Криму на роботу, батько перевіз туди сім'ю. Жили Переймаки в гуртожитку, батько і мати працювали на різних роботах, старші діти наймалися до місцевих греків пасти череду – так і вижили.

В 1937 році Переймаки повернулися в село, однак їхня хата була зайнята сім'єю переселенців – Морозами. Справа в тому, що після голоду 1933 році в село переселили вихідців з Житомирщини: Клименків, Дулю, Малашко, Морозів, Шевчуків та ін. Деякі з них осіли в селі, а деякі в 1943 році, після відступу німців повернулися на Житомирщину. Голова колгоспу Йосип Онопрійович Харченко виділив сім'ї іншу хатку, поблизу городини [37].

Влада жорстоко придушувала опір селян хлібозаготівлям. В січні 1933 року був заарештований Г.Г. Шапека – його звинуватили у “агітації проти хлібозаготівель” і присудили до 3 років висилки в Північний край етапом. Аналогічному покаранню були також піддані К.О. Савченко з с. Попівки (нині Смирнове), Т.О. Андрющенко з с. Шевченківське, С.Т. Голояд з с. Благовіщенки. В жовтні 1933 року були заарештовані жителі с. Більманки М.Д. Івашина, М.Г. Лебедев, І.Є. Шукаєв. Їх звинуватили у належності до контрреволюційної повстанської організації і засудили до 3 років висилки в Західний край (І.Є. Шукаєва з під варти звільнили) [38, с.683].

Проти нереальних планів хлібозаготівель в Гусарці на сесії сільради виступив її голова Петро Петрович Сюсель. В січні 1933 року його викликали на засідання президії районної комісії робітничо-селянської інспекції в складі трьох чоловік. Ця комісія звинуватила Петра Петровича в проведенні контрреволюційної роботи проти хлібозаготівель і виключила з партії. Через два дні трійкою при колегії ДПУ УРСР по Дніпропетровській області він був засуджений до 10 років позбавлення волі в концтаборі. 20 листопада 1937 року він був засуджений до розстрілу і 3 грудня розстріляний. Реабілітований посмертно [23, с.53].

### Джерела та література

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 320.
2. ДАДО. – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 894.
3. ДАДО. – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 65.
4. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.
5. ДАДО. – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 89.
6. ДАДО. – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 64.
7. ДАДО. – Ф.Р-19. – Оп. 1. – Спр. 1865.
8. Спогади жителя с. Більманка Куйбишевського р-ну Кулаги П.Н., записані Шевчуком С.П. 28 липня 2000 р.
9. Струсь І. Трагедія 33-го // Рідний край. – 1989 р. – 21 березня.
10. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф.Р-2327. – Оп. 1. – Спр. 17.
11. ДАЗО. – Ф.Р-2327. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. ДАЗО. – Ф.Р-2327. – Оп. 1. – Спр. 13.
13. ДАЗО. – Ф.Р-2327. – Оп. 1. – Спр. 3.
14. ДАЗО. – Ф.Р-1198. – Оп. 1. – Спр. 517.
15. ДАЗО. – Ф.Р-1198. – Оп. 1. – Спр. 542.
16. ДАЗО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 54.
17. Спогади жителя смт Куйбишеве Куйбишевського р-ну Шкарупи Катерини Юріївни, записані Шевчуком С.П. 25 лютого 2008 р.
18. Спогади жителя с. Білоцерківка Куйбишевського р-ну Кривенок Василя Васильовича, записані Шевчуком С.П. 9 квітня 2008 р.
19. Спогади жителя с. Білоцерківка Куйбишевського р-ну Олениці Марини Пилипівни, записані Шевчуком С.П. 3 червня 2000 р.
20. Спогади жителя с. Благовіщенка Куйбишевського р-ну Конька Дмитра Антоновича, записані Шевчуком С.П. 8 квітня 2008 р.
21. Спогади жителя с. Титове Куйбишевського р-ну Кривика Віктора Яковича, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
22. Спогади жителя с. Титове Куйбишевського р-ну Пашка Василя Григоровича, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
23. Шевчук С. Страницы истории Гусарки // Гусарка. Статьи и документы по истории села. – Запорожье, 2007.
24. Спогади жителя с. Зелений Гай Куйбишевського р-ну Семикліта Володимира Павловича, записані Шевчуком С.П. 8 квітня 2008 р.
25. Спогади жителя с. Зелений Гай Куйбишевського р-ну Макарович Євдокії Сергіївни, записані Шевчуком С.П. 8 квітня 2008 р.
26. Спогади жителя с. Зелений Гай Куйбишевського р-ну Макаровича Івана Миколайовича, записані Шевчуком С.П. 8 квітня 2008 р.
27. Спогади жителя смт Комиш-Зоря Куйбишевського р-ну Коваленко Марії Яківни, записані Шевчуком С.П. 3 червня 2008 р.
28. Спогади жителя смт Куйбишеве Куйбишевського р-ну Амурової Олександри Савівни, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
29. Спогади жителя смт Куйбишеве Куйбишевського р-ну Півня Василя Григоровича, записані Шевчуком С.П. 5 травня 2008 р.

30. Спогади жителя с. Новоукраїнка Куйбишевського р-ну Губрієнко Олександри Петрівни, записані Шевчуком С.П. 5 квітня 2008 р.
31. Спогади жителя с. Новоукраїнка Куйбишевського р-ну Комарницької Марії Митрофанівни, записані Шевчуком С.П. 3 червня 2008 р.
32. Спогади жителя с. Очеретувате Куйбишевського р-ну Суржик Катерини Митрофанівни, записані Шевчуком С.П. 9 квітня 2008 р.
33. Спогади жителя с. Смирнове Куйбишевського р-ну Загребельної Марії Павлівни, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
34. Спогади жителя с. Смирнове Куйбишевського р-ну Іванової Ніни Григорівни, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
35. Спогади жителя с. Смирнове Куйбишевського р-ну Киричук Олександри Пилипівни, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
36. Спогади жителя с. Смирнове Куйбишевського р-ну Марочко Миколи Максимовича, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
37. Спогади жителя с. Смирнове Куйбишевського р-ну Переймак Лідії Олексіївни, записані Шевчуком С.П. 10 квітня 2008 р.
38. Реабілітовані історією. Запорізька область. – Запоріжжя, 2006.

### Summary

The article is dedicated to the events in Kuybyshev district of Zaporozhye region in 1932-1933. The fact of famine in the district is proved by the numerous archival sources and evidences of witnesses. The author comes to the conclusion of the hand-made character of the famine caused by the state policy.

*В. Г. Панченко*

## ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ АГРАРНОГО ПИТАННЯ МИКОЛОЮ СЦІБОРСЬКИМ

Аграрне питання майже в усі періоди для території України залишалось одним із найбільш гострих та актуальних. Якщо придивитися до найвизначніших сторінок історії, то саме невирішеність аграрної проблеми ставала причиною селянських бунтів та повстань.

Сьогодні дослідження в галузі аграрної історії ХХ сторіччя не позбавлено уваги науковців. Різноманітні аспекти цього питання вже піднімалися в статтях О. Кондратюка «Аграрне питання в програмних документах та діяльності українських націоналістичних політичних партій Західної України в 1919-1939 рр.» [5] та «Аграрні програмні засади Організації українських націоналістів (1929-1939 рр.)» [6], розкривалось в роботах І. Васюти «Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919-1939)» [2] та В. Сажка «Аграрне питання в Україні на початку ХХ ст.: історико-політичний аспект», [9]. Цікаві аспекти аграрного питання піднімалися на конференціях, зокрема в статті Н. Коростіль та О. Малярчука «Аграрна політика II Речі Посполитої і український націоналізм» [7] розкрито особливості ведення аграрної політики Польщі на українських землях та відношення до неї представників українського націоналізму. Проте, незважаючи на існуючу кількість наукових розробок, залучення нових окремих джерел дозволяє чіткіше нюансувати наші знання щодо цієї проблеми.

На початку ХХ століття, під час Національно-визвольної революції аграрне питання було підняте різноманітними політичними силами, які пропонували власні підходи до вирішення проблем. Проте в дійсності жодна із запропонованих концепцій так і не була втілена в життя. Не в останню чергу така ситуація склалась і тому, що українські політичні партії та організації не змогли утримати здобутки Національно-визвольної революції, тим самим надавши можливість більшовикам втілювати свої експерименти в аграрному секторі. Проте в колах української діаспорної інтелігенції продовжувала жити надія на відновлення української державності. Саме в цих колах аналізувались причини попередніх поразок та проектувались плани на майбутнє. Однією із найбільш потужних організацій міжвоєнного періоду, яка виступала із відвертою та безкомпромісною державницькою позицією була Організація українських націоналістів.

Сьогодні доволі часто історики розглядають політичні та військові аспекти її існування, проте не варто забувати, що в середовищі ОУН діяли не тільки практики, але й значна кількість теоретиків, які розробляли плани та концепції майбутнього устрою незалежної України. Звичайно, що оминати аграрне питання націоналісти не могли. Згадуючи про розробку даної проблеми, слід відзначити, що лівову частку в цьому займають ідеї Миколи Сціборського – одного із засновників Легії українських націоналістів та пізніше – Організації українських націоналістів. Будучи за фахом інженером-економістом, він захистив дипломну роботу «Аграрна політика українського націоналізму». Не дивно, що саме йому була доручена розробка цієї теми ще під час підготовки до Першого конгресу